

קונטרס שיעור הרביעית

והוא תדפיס מתוך

ספר

הידורי המידות

בענין מידות ושיעורי תורה

(הנמצא בשלבי עריכה)

הכולל

בירור השיעור לפי דעתם של השו"ע והפוסקים

[הידוע כ"שיעור רבי חיים נאה"]

ובירור השיעור לפי דעתם של בעל ה"נודע ביהודה" וסיעתו

[הידוע כ"שיעור החזון איש"]

מופץ לזיכוי הרבים

הדפסה מיוחדת לחלוקה חינם כדי ללמוד בו

חובר בס"ד ע"י

הדר יהודה מרגולין

פעיה"ק ירושלים תובב"א

בהיבור זה:

- הקדמה כללית לנושא ה"רביעית" וה"כזית" בצורה פשוטה ובהירה (גם למי שאין רקע בדברים),
- הדיונים, הנימוקים והראיות לשתי השיטות ב"רביעית",
- שיעור ה"רביעית" המדויק המתברר עפ"י ממצאים חדשים.

לידיעת המעיין

בכל מקום בו נכתב בסתם 'מרן זצוק"ל'
הכוונה היא למרן רשכבה"ג בעל ה"חזון איש" זצ"ל
ב'קונטרס השיעורים' המופיע בחזו"א חלק או"ח סי' ל"ט

"לדעתי העניה ראוי מאד שמעכ"ת
שליט"א יקח מועד לסדר הדברים
ולהעלותן על מזבח הדפוס, כיון
שמעטים מאד העוסקים במקצוע זה
[של מידות ושיעורים] שהרבה גופי
תורה תלויים בו"

[אגרת מרן בעל ה"קהלות יעקב" לגאון רבי יונה מרצבך זצ"ל –
הובאה ב"עלה יונה" עמ' קל"ג]

שלמי תודה

תודתי נתונה לאברך היקר, הרב עופר צבי למפרט שליט"א, אשר עשה עימי לילות כימים
בליבון העניינים וניסוחם, וליווני בכל השלבים השונים עד הוצאת הדברים לאור.
ישלם ה' פעלו ותהי משכורתו שלימה.

תוכן העניינים

4.....[פתיחה - הסבר כללי](#)

6.....[פרק א' - שתי השיטות במידת ה"רביעית"](#)

7.....[פרק ב' - הממצאים ביחס לרביעית](#)

9.....[פרק ג' - שיעור הרביעית – המנהג בתפוצות ישראל](#)

11.....[פרק ד' - השיעור ה'חדש' – 75 סמ"ק](#)

15.....[פרק ה' – הרביעית "לפי דעתו של רואה"](#)

Rabbi Azriel Auerbach
Rabbi of "Chaniche Hayeshivot"
53 Hapisga St., Bayit Vegan, Jerusalem

בס"ד
הרב עזריאל אוירבאך
רב בית הכנסת "חניכי הישיבות", בית וגן
רח' הפסגה 53, בית וגן, ירושלים

ט' אדר תשס"ג

כירי ואלו כב אימתיק התלום הריב יהובא הבר אימתיק היו
ראיתי את הקונסיס אלס ציבת קנעניגים בשלמי רביציה וכיזת וכו'
והוא חלק מטעניק היצבא בשלמי עיניי היבוי האבות ואמני מקצוע חלמי זה של
קביעה שטענייה ואגורו קאקווייה התעיה היא אלאכה מחלבת הימין אמאני צדק
על חכמי ומכוח הדור ואני אין חזק אזי אלא זכיה בני האקופל איני איבויגה א.
אבל עיה היא וזאמו אגו ציבייה. ע"כ טוב ויסי עליה ובאשכ בשלמיניק ויב שקידי
ואתו באקצוע חלמי זה אלמי ביבק זאמו ואלקוץ את שטח היסוקייה ואילאומה ע"י
הקונסיס אטע האומים בעינייה יסודי וניס. שטחי היבויציה ויבציה וכו' בשלמי כיווה כסוד
ויציה.
בכירי אימתיק אזי וצבוי היבוייה בחלקי התעיה והיצויה אטיק מניחה ילמי
והיחבה היציה.

אזריאל אוירבאך

פתיחה - הסבר כללי

הכרת נושא ה"כזית" וה"רביעית"

פרק זה הוא תקציר שני נושאים מרכזיים בסוגיית מדות ושעורי תורה – שיעור הרביעית ושיעור הכזית. מטרתו – לסייע בידי הרוצה להכנס בשערי הענין, בלימוד הכללים ללא הפרטים, בבחינת "מועט המחזיק את המרובה".

הבא להתחיל בלימוד נושא זה של מידות ושעורי תורה, עומד בדרך כלל בפני בעיה המקשה על הבנת הענין: רוב הספרים העוסקים בנושא (כתביהם של החזון איש, רבי חיים נאה, ה"קהלות יעקב" וכו') נשאו ונתנו בפרטים שונים כדי לברר ולהציג את דעת המחברים באותם פרטים – אך לא היתה מטרתם להציג הסבר בסיסי וכללי המבהיר את יסודות הענין במבט כולל. וכבר לימדונו חז"ל: (ספרי פרשת האזינו פסקא א): "לעולם הוי אדם כונס דברי תורה כללים, שאם כונסן פרטים – מייגעים אותו ואין יודע מה לעשות". לפיכך בא פרק זה כדי לתת מבט כללי על הנושא, כפתיחה המסבירה את ענייני הרביעית והכזית, מבלי להיכנס לפרטים, להוכחות, ולדין מאריך.

בעז"ה תהיה זוה תועלת גדולה לכל מי שירצה להיכנס בשערי הנושא של 'מידות ושעורי תורה', ובפרט למי שאין לו שום רקע קודם בנושא.

*

מידות ושעורי התורה ניתנו ברובם בהשוואה לממצאים טבעיים המצויים וזמינים לכל אחד. לדוגמא: השיעור השכיח ביותר – ה"כזית" – הוא כגודלו של זית. שיעור ה"ביצה", כגודל ביצה טבעית. שיעור ה"אצבע" ה"טפח" וה"אמה" ג"כ מוגדרים ע"י מדידת אברים טבעיים.

בזמן חז"ל אכן כך נהגו – היו משערים את המידות השונות ע"י שימוש והשוואה לממצאים הטבעיים הנ"ל.¹

מידת הרביעית

מידה מרכזית בהלכה היא מידת ה"רביעית" [והיא רביעית הלוג]. בגמרא ניתנו שתי דרכים כיצד למדוד את ה"רביעית": דרך אחת היא עפ"י נפח הביצה [רביעית היא כנפח 1.5 ביצים], ודרך שניה היא עפ"י מידת האצבע [תכולת כלי שמידותיו 2*2*2.7 אצבעות].^[1] כמוכח, שתי דרכים אלו חייבות להניב תוצאה זהה. בדורות האחרונים, נתעוררה מחלוקת בנושא זה – מידת הרביעית, ומקור הקושי הוא בקושייתו של הצ"ח. ספר ה"צל"ח – "ציון לנפש חיה" על מסכת פסחים, נתחבר ע"י רבינו ה"נודע ביהודה" לפני כמאתיים וחמישים שנה. הוא מעלה סתירה, והיא: תוצאת מידת שיעור ה"רביעית" עפ"י מידת רוחב האצבע (הדרך השניה שהוזכרה לעיל), מעלה שיעור הגדול בערך פי שניים מאשר כאשר מבררים את אותו שיעור ביחס לביצים מצויות (הדרך הראשונה דלעיל)!

לפתרון הקושי, מציע הצ"ח להניח שהביצים בזמן חז"ל היו גדולות בכפליים מן הביצים המצויות אצלנו, ודלא כשיטת השו"ע, הסובר כפשוטו לשער בביצים המצויות בינינו, והן הקובעות את השיעור. זה תוכן דבריו. להנחה זו – שהביצה בזמן חז"ל היתה גדולה יותר – יש השלכות רבות. בעקבות כן, נצרכים אנו לנקוט שיעורים גדולים יותר גם במידות הלכתיות נוספות שידוע יחס שלהן לגודל הביצה, וביניהם: הכזית, האמה וכל שיעורי האורך וכו'.

מזמנו של הצ"ח ואילך, נחלקו הפוסקים בכל מערכת המידות והשיעורים של ההלכה. יש המגדילים את השיעורים כולם, כשיטתו של הצ"ח, ויש הנוקטים כ"שיעור הקטן" של השו"ע. המנהג המקובל נשאר אמנם כהשיעור הקטן [זהו 'מנהג ארץ ישראל', 'מנהג הספרדים', והמשנה ברורה מגדירו כ'מנהג העולם'], אך היו גלילות ששינו את מנהגם ונקטו לחומרא כשיעור הצ"ח.

*

מן הראוי לציין כבר בשלב זה, כי הנושא הכללי של מידות ושעורי התורה עלה על שולחן מלכים בצורה מורחבת ומפורטת בדור הקודם. היה זה בפרט כאשר באו להגדיר את השיעורים בצורה קבועה ביחס למידה המטרית. תחילה נכתב ספר "שיעורי תורה" ע"י רבי חיים נאה זצ"ל, בו הוא נוקט כשיעור השו"ע. לאחריו ולעומתו בא 'קונטרס השיעורים' של מרן החזון איש זצ"ל, הנוקט בשיעורים הגדולים כשיטת הצ"ח. וכן ספר 'שיעורין של תורה' של מרן הקה"י, נכתב עפ"י שיטתו של החזו"א.

אע"פ שכבר בדורות קודמים נחלקו פוסקים בגודלם של השיעורים, נתפרסמו שיעורים אלו דוקא על שמם של פוסקי הדור האחרון: השיעור הגדול נודע כ"שיעור חזון איש", והשיעור הקטן ידוע כשיעור "רבי חיים נאה".

השיעור ה"קטן יותר" – שיעור הרמב"ם ה"חדש"

בנוסף לכירור שני השיעורים הנ"ל, מטרה חשובה נוספת לחיבור הנוכחי, והיא: הצגת השיעור ה"קטן יותר", שהיינו: השיעור שהוא קטן מזה של רבי חיים נאה. ואע"פ שבלשון השגורה בפי העולם קרוי שיעור החזו"א

¹ יצויין, כי לגבי עובדה זו – צורת המדידה בזמן חז"ל – אין מחלוקת כלל בין השיטות השונות.

"השיעור הגדול" ושיעור הגר"ח נאה "השיעור הקטן", עכ"ז יובאו ראיות לכך ששיעור הגר"ח נאה הוא גדול מדי, והשיעור המדוקדק (לפי הרמב"ם והשו"ע) הוא קטן יותר.² לעומת מה שרבי חיים נאה שיער את הרביעית 86 גרם מים, יוצג השיעור ה"חדש" של 75 גרם מים, שהוא קטן בערך ב-15%. ונפק"מ בשיעור חדש זה של הרביעית גם לענין עוד מידות ושיעורים רבים, והם הם השיעורים התלויים בגודל הביצה – שיעור הכזית, שיעור העיסה להפרשת חלה, גודל האצבע והטפח והאמה והמיל כו'.

שיעור הכזית

שיעור הכזית הוא השכיח ביותר בהלכה, בהיותו השיעור לרוב הדינים הקשורים באכילה. בזמן הגמרא היה שיעור הכזית כגודל זית המצוי הגדל על העץ, כך מפורש בגמרא ואין בזה חולק. והנה, רבותינו בעלי התוס' למדו מדברי הגמרא שגודל הכזית הוא כגודל חצי ביצה. והובאו דבריהם בשו"ע. ולפי"ז מתעורר הדיון לברר מהו גודל הביצה, שהרי לפי המבואר לעיל הצ"ח וסיעתו סוברים שהביצה של חז"ל היתה גדולה בכפליים משלנו. וא"כ, לפי דבריהם, עולה שיעור הכזית כגודל ביצה שלימה של ימינו. ואילו אם ננקוט שלא השתנה גודל הביצים, יהיה השיעור כחצי ביצה של ימינו. והנה כל זה הוא לשיטת התוס' [הסוברים שהכזית כחצי ביצה], אך בפוסקים הובאה שיטה נוספת והיא של הרמב"ם וסיעתו [והם רוב הראשונים], שהכזית כשליש ביצה. ואין הדברים מפורשים ברמב"ם כך, אלא מכללא הם נלמדים: הרמב"ם כותב ופוסק שהגרוגרת [והיא תאנה יבשה] היא כשליש ביצה, ע"כ דבריו. הואיל ובגמ' משמע שהזית קטן מן הגרוגרת, למדנו כאן שיעורא דכשליש ביצה [וגם כאן יהיה נפקא מינה מהו גודל הביצה, ועל דרך מה שנתבאר לפי השיטה דכחצי ביצה לעיל]. והנה הזיתים המצויים בימינו קטנים בהרבה מכל השיעורים שנתבארו עד כה, ויש צד גדול בהלכה לקבוע ששיעור הכזית אינו תלוי כלל בגודל הביצה, אלא הוא כגודל זית שלנו המצוי בימינו ולא יותר. הביא ה"קהלות יעקב" (סו"ס "שיעורין של תורה") שני נימוקים לכך: הראשון, שלפי דעת הרמב"ם שנתבאה, אין שום הכרח להניח שהזית היה פעם שונה מאשר גודלו היום; שהרי לא כתב הרמב"ם שיעור מפורש לכזית אלא רק לגרוגרת, ויודעים אנו שהזית קטן יותר, אך איננו יודעים בכמה הוא קטן. ולעולם י"ל שאינו כשליש ביצה אלא הוא קטן בהרבה, וממש כמו זיתים שלנו ללא שינוי. ומדוע נניח שאירע שינוי, כשאין לזה מקור והכרח. והנימוק השני, די שברא גדולה לדון, שגם לו יצוייר שהיה פעם הזית גדול יותר, עם כל זה אנו קובעים את השיעור רק לפי זית שבימינו, ללא התחשבות בגודל הזית בימי קדם וללא התחשבות ביחס הזית לביצה. ויתבאר דבר זה מיד בסמוך, בענין "דעתו של רואה".

דעתו של רואה

סברא גדולה ביאר רבינו החזו"א (סק"ו) בנושא מידות ושיעורים בהלכה: הקביעה של השיעור היא לפי ראות עינינו, לפי הנראה במבט שלנו - לפי "דעתו של רואה". אי אפשר להבין אחרת את כל נושא השיעורים, כי אם שיעור כזית (לדוגמא) הנאמר למשה בסיני תלוי בגודל זיתים שהיו בימיו, כיצד ניתן לדורות שיעור כזה שאין לדורות הבאים דרך לבררו ולדעת מהו, ו"נפל שיעורא בבירא"? אלא על כרחך השיעור ניתן לכל דור לפי הפירות המצויים באותו דור, ועל דעת זה קבע הקב"ה את השיעור מלכתחילה. לפיכך, הפרי המצוי באותו דור הוא הוא ה"קובע" את השיעור. לסברא זו יש השלכות בכל תחומי השיעורים: כל שיעור התלוי בדבר הניתן למדידה, יהא השיעור ההלכתי נקבע לפי המדידה שלנו בלבד. כך בכזית, ברביעית, בשיעורי אורך וכו'. **לפי סברא זו יהא הכזית קטן כגודל זיתים שלנו.** עם כל זה יתכן שתהא הרביעית גדולה, אם נניח שהיא נמדדת לפי אגודלים שלנו (וכך נוקט החזו"א) ואין צורך להתחשב בגודל הביצה כלל. [ומה שתמיהם רבים, מדוע א"כ שיעור כזית של החזו"א (כפי שמופיע ברוב הלוחות וכפי המפורסם בציבור בשמו) הוא גדול – התשובה לכך היא שבאמת החזו"א סבר שמדינת השיעור קטן כגודל זית המצוי³, ואינו תלוי בביצה כלל. אלא שהוא גם סבר שהביצה של חז"ל כפולה בגודלה, ולכן לפי השיטות שאינן קובעות לפי זית המצוי, אלא לפי היחס לביצה, גדל שיעור הכזית בהתאם. ואליבא דהשיטות הללו הוא שנאמר שיעור גדול לכזית].

² דומני שבהביאי דבר זה כאן בתחילתו של החיבור, הנני ממלא רצונו של צדיק. כי בספר "מידות ושיעורי תורה" הביא את השגותיו על שיעור הגר"ח נאה ומברר ששיעורו של הנ"ל גדול מדי, וכשמחבר הספר – ידידי רבי חיים בניש שליט"א – שטח את הדברים לפני מרן הגרש"ז אורעבאך זצ"ל, פקד עליו הגרש"ז לא להסתפק בהבאת הדברים בפנים הספר, אלא – לרוב השיבות – לפרסמם במבוא הספר. אף אני ממשיך בהנחיה זו, ומציין את הנושא בפתיחה זו.
³ ע"י מכתבו של בעל ה"קה" בסוף ספר "הלכות חג בחג" על פסח.

פרק א' - שתי השיטות במידת ה"רביעית"

מבואר בגמ' (פסחים קט.) שכלי שממדיו $2.7 * 2 * 2$ אצבעות (אצבע = רוחב האגודל המצוי) מכיל בתוכו רביעית, שזה שיעור הנפח של 1.5 ביצים⁴, ונחלקו רבותינו האחרונים במדתו של שיעור זה.

רביעית - שיעור הגר"ח נאה

הרמב"ם כותב (פהמ"ש עדיות פ"א מ"ב) שמשקל רביעית מים הוא כמשקל 27 דרהם (הדרהם הוא מטבע שהיה בשימוש במשך מאות שנים באימפריה הערבית). מצינו בין הפוסקים הספרדים מדור דור עד זמננו שציינו את השיעורים השונים לפי הדרהם, והואיל ולא העירו על שום שינוי שחל במידת הדרהם הסיק הגר"ח נאה (שיעורי תורה סי' א' ס"ג) שיש להניח שלא חל שום שינוי במשקל הדרהם מזמן הרמב"ם ועד זמננו. הדרהם בזמננו משקלו 3.2 גרם, ולפי"ז שיעור רביעית הוא בקירוב 86 סמ"ק⁵ - בגימטריא "כוס". ונפח הביצה - 57.6 סמ"ק.

רביעית - שיעור החזו"א

הנודע ביהודה (צל"ח פסחים קטז ע"א) כותב, שבבואו למדוד את השיעורים, מצא בהם סתירה עצומה. כאשר מדד רביעית על פי מידת האצבעות המבוארת בגמ' ($2.7 * 2 * 2$, לפי רוחב האגודל המצוי) התקבלה מידה המחזקת כשלש ביצים מצויות, בעוד שרביעית היא רק מידת ביצה ומחצה! לפיכך, נקט הנו"ב שנפח הביצים בזמן חז"ל היה פי 2 מאשר נפח הביצים של ימינו (לעומת שיטת הגר"ח נאה שסבר שהביצים של חז"ל שוות בגודלן לביצים של ימינו). ולפי"ז שיעור הרביעית, שהוא ביצה ומחצה, יהא נמדד בנפח שלש ביצים של זמננו. וזה דלא כהשולחן ערוך, הסובר לשער רביעית לפי ביצים של זמננו, ע"כ תוכן דברי הנו"ב. החזו"א סובר כשיטת הנו"ב, והעלה במדידותיו שרוחב האצבע (=האגודל המצוי) הוא כ-2.4 ס"מ, ולפי"ז רביעית הוא כ-150 סמ"ק⁶ - בגימטריא "כוס הגון" (והביצה של חז"ל כ-100 סמ"ק, כפליים מהביצים הבינוניות המצויות כיום).

ולגבי הראיה מהדרהם של הרמב"ם – כתב בעל הקה"י בספרו "שיעורין של תורה" (סי' ג' סק"ח) כי יש לדחות ראיה זו שאולי נשתנה במשך הזמן, ויתכן שבזמן הרמב"ם היה הדרהם כבד יותר.

שתי השיטות – במידות ארה"ב

בארה"ב נהוג לשיער ב"פלואיד אונס" (fluid ounce) השווה ל-30 סמ"ק (וליתר דיוק: 29.574). ולפי"ז שיעור חזו"א: 5 oz, ושיעור הגר"ח נאה: 2.86 oz. (לקמן יובא עוד שיעור – 75 סמ"ק, המקביל ל-2.5 oz).

תמונת מטבע דרהם עתיק

⁴ שהרי הלוג [4=רביעיות] שווה לנפח 6 ביצים. רש"י שמות ט"ז ל"ו. רמב"ם מקוואות פ"ו ה"ג.

⁵ סמ"ק = מיליליטר = c.c., והיא מידת הנפח של 1 על 1 על 1 ס"מ. ליטר = 1000 סמ"ק.

⁶ שיעור זה עפ"י לוח שיעורי המצוות שבסוף ספר "שיעורין של תורה" לבעל הקה"י.

פרק ב' - הממצאים ביחס לרביעית

לפי העולה מהמבואר לעיל, שאלה יסודית בה נחלקו "השיעור הגדול" ו"השיעור הקטן" היא, האם נתקטנו הביצים שלנו מגודלן בזמן חז"ל או לא. נקדיש פרק זה לבירור הנידון לפי ממצאים טבעיים וארכאולוגיים. הבאנו כבר שהחזו"א התבסס על מדת האגודל, והגרר"נ התבסס על הדרהם. ברם, יש ממצאים נוספים שעל ידם ניתן לברר את שיעור הרביעית - וכולם מורים לכאורה כמו השיעור הקטן. והרי הממצאים, ותשובות החזו"א שהשיב כדי ליישב את שיטתו:

א) **גרעיני השעורים וגרעיני החרובים.** עפ"י המבואר ברמב"ם (עירובין פ"א הי"ב) עולה השוואה בין משקל רביעית מים לבין משקל גרעיני השעורים. עפ"י שקילת גרעיני השעורים שלנו, עולה כשיעור הקטן של הרביעית. (אמרי אש סי' ל"ג, הובא בחזו"א או"ח סי' ל"ט סק"ח).
וכתב החזו"א (שם) ליישב, שבזמן הרמב"ם שקלו גרעיני השעורה כפליים מאלו המצויים בזמננו. ואע"פ שמבואר בראשונים 4- גרעיני שעורה שוקלים כגרעין חרוב, וכך הוא גם בימינו, צריך לומר שגם גרעיני החרובים שבזמנם שקלו פי 2 מאלו שבזמננו. וא"ת, הרי מדברי הרמב"ם (הל' ס"ת ט' ט') מוכח שרוחב גרעיני השעורה היה כמו המצויים אצלנו? יתכן דאע"פ שהיו באותו גודל - שקלו פי 2, ואפשר שהיו ארוכות יותר. ע"כ תוכן דבריו.

ב) **מלא לוגמיו.** בגמרא ביומא (פ.) מוכח דשיעור מלא לוגמיו משני הצדדים באדם בינוני הוא יותר מרביעית. ולפי זה כתב המשנה ברורה (רע"א סי"ג בה"ל ד"ה של רביעית) שיש "קושיא חמורה" על שיטת הצ"ח. "דאי ס"ד דשיעור רביעית בזמננו הוא כפליים דהיינו שיעור ג' ביצים שלנו, א"כ כמלא לוגמיו באדם בינוני משני הצדדים הוא יותר מג' ביצים, וזה כבר בחנתי וניסיתי בכמה אנשים בינונים המלא לוגמא שלהם משני הצדדים ועלה לכל היותר רק עד שני ביצים בינונים?"
וכתב החזו"א (סקט"ז) ליישב "דקשה לעמוד על פעולת בחינתו (פי' אופן מדידתו של החפץ חיים) ז"ל, שאי אפשר לאדם שימלא כל מלוגמיו שיומתחו ב' לחייו כל מתיחתן", ואילו היה ממלא כל המתיחה "אפשר שמגיע לג' ביצים או פחות מעט, שקשה לעמוד על בינוני מצומצם", עכ"ד.

ג) **המנהג בפדיון הבן.** הרמב"ם (עירובין פ"א הי"ב) כותב שהרביעית שוקלת כמו 17.5 דינרים. ומצוות פדיון הבן היא בכסף נקי משקל 20 דינרים (5 שקלים, כל שקל 4 דינרים). ברור, אם-כן, שמשקל הכסף המשמש לפדיון הבן הוא בוודאי יותר ממשקל המים של הרביעית. והנה, נהגו בכל תפוצות ישראל שמשקל הכסף לפדה"ב הוא פחות ממאה גרם, ומוכרח שמשקל הרביעית - פחות?
על כך כתב הקה"י (שש"ת סי' ג' סק"ט): "ומרן [החזו"א] זצלה"ה היה נבוך בזה, והיה קצת זמן שהשיב באמת לשואלים שלצאת מכל ספק ראוי ליתן (-לפדיון הבן) קרוב לכפליים מהנהוג". לאחר זמן חזר בו, והורה לסמוך על המנהג, כי חידש "חידוש עצום" [לשון הקה"י שם] שמשקל הכסף תלוי במשקל גרעיני השעורה שבכל דור ודור, עכ"ד.

ד) **הדרהם.** הבאנו לעיל את דברי הרמב"ם, שמשקל רביעית מים הוא 27- דרהם. משקל הדרהם בזמננו הוא 3.2- גרם המורה כהשיעור הקטן ($27 * 3.2 = 86.4$).
וליישב את שיטת החזו"א צריך להניח שהדרהם בזמן הרמב"ם שקל יותר (כ.5- גרם), ואף שחכמי הספרדים מדור דור ציינו לשיעור זה, ולא העירו על שינוי בדרהם - צריך לומר שנעלם מהם, ולא שמו אל לבם את השינוי שאירע (כ"כ הקה"י, שש"ת ג', ח').
(יצוין, כי ביד אספני מטבעות מצויים מטבעות דרהם עתיקות לרוב, ושקילתן מוכיחה שלא היו כבדות כ"כ כפי שעולה לשיטת החזו"א. וכן מוכח גם ממצאי מטבעות הדינר, ויבואר כל זה להלן ביותר פירוט.)

ה) **ביצים עתיקות.** בעיר פומפיי שבאיטליה, התפרץ הר געש בשנת ג' תתל"ט (79 למנינם) וכיסה את העיר באפר בצורה נדירה מאד ששימרה את כל העיר. מידת הביצים שנשתמרו תואמת את זו של הביצים שבימינו (עפ"י מדידת פרופ' יהודה פליקס, "החקלאות בא"י בתקופת המשנה והתלמוד" עמ' 160). נמצאו גם ביצים קדומות בפירמידות בעלות נפח דומה (צוין באוצר הגאונים מסכת יום טוב עמ' 61, עיי"ש).

סיכום הממצאים

אם נניח כשיטת הגר"ח נאה, תקשה עלינו מדת רוחב האצבע⁷. מאידך, כדי לומר כשיטת החזו"א, צריך להניח מספר הנחות:

- א. הביצים שלנו נתקטנו למחצית הגודל שהיו בזמן חז"ל.
 - ב. גרעיני השעורים בזמן הרמב"ם שקלו ככפליים משלנו (ואף שרחבם שווה לשלנו).
 - ג. כך גם גרעיני החרובים - שקלו ככפליים.
 - ד. מדידת הח"ח בשיעור מלא לוגמיו אינה מדוייקת. א"א לנו למדוד מלא לוגמיו במדוייק, ולכן א"א לסמוך על מדידה זו של הח"ח.
 - ה. משקל הכסף לפדיון הבן תלוי בכל דור במשקל גרעיני השעורים המצויים, (שהוא "חידוש עצום").
 - ו. משקל הדרהם שלנו כמחצית ממשקלו בזמן הרמב"ם, ונעלם שוני זה מחכמי הספרדים שציינו שיעוריהם בדרהם.
- ועל כל זה הוספנו, שמשקל הדרהמים העתיקים שבידינו מוכיח בבירור שלא היה כבד כ"כ, וכפי שיבואר.

מן הראוי להוסיף, שדעת הפוסקים עד דורו של הצ"ח היתה לשער במדה קטנה, המקבילה לביצים של זמננו. הקה"י הביא רשימה ארוכה⁸, ובהם: הרמב"ן, התשב"ץ, המהרי"ו, הש"ך, הט"ו, המג"א בשם הפרישה, הא"ר, המחנה"ש ועוד. [וכן דעת השו"ע, כמ"ש הצ"ח עצמו⁹. ובשו"ת שבט הלוי ח"ו סי' ס' כתב **שסתימת כל גדולי הפוסקים** משמע שלא חשו לחידושו של הצ"ח]. והרי כל הממצאים דלעיל מסייעים לדבריהם, ומסתייעים מדבריהם.

⁷ ודאי קושיה אלימתא היא זו, ובקצרה נזכיר כי נידונו דרכים לתירוצה בספר מידות ומשקלות של תורה (פרק פ"ז ואילך), ובספר לב ים סי' י"ד האריך להוכיח שבדורות הקודמים היו מידות האנשים קטנות לעומת ימינו או (דלא כהנחת הצ"ח – דכתב איפכא). בשולי קו' זו יש לציין כי על פי הגמ' בחולין (ג): עולה שהיקף מטבע הסלע הוא טפה, ומטבעות הסלע המצויים בידינו (לא לפיהם!) תואמות מידותיהם לשיעור הטפה הקטן בדווקא (כפי שהובא בספר מדות ומשקלות של תורה פרק קמ"ה, וכן בספר מידות ושיעורי תורה עמ' קס"ה-ו). וא"כ, ראייה חזקה היא זו לעניין מידות האורך – ובכללן האצבע – שקטנות הן.

עוד יש לעיין בעיקר הקו', דהנה הסתירה מגודלו המציאותי של האגודל מבוססת על מדידת האגודל במקום הרחב שבו, וכשיטת מהר"ם מרוטנבורג שסבר שזהו מקום המדידה. אמנם, בהנחה זו גופא נסתפקת התוס' (מנחות מא:): והובאו דבריהם בב"י (בדק הבית סימן י"א) ובמג"א (ס"ק ד' שם) האם מודדים במקום הרחב או הקצר (ומחמת צד הספק של מדידה במקום הקצר פסק בשערי תשובה סי' תפ"ו לנקוט כשיעורים הקטנים במילי דרבנן וכן פסק המ"ב), ולפי הצד דמודדים במקום הקצר – קו' מעיקרא ליתא. ויל"ע.

⁸ ובעז"ה בחיבור המלא, יובא נידון זה באריכות הראויה לו.

⁹ שיעורין של תורה סי' י', ושם צוינו כל המקורות.

⁹ ביאור כוונת הצ"ח הוא – דכיון שכתב השו"ע בפירוש לשער בביצים, ודאי אין כוונתו אלא לביצים המצויות, ושמע מינה דלא סבירא ליה לשו"ע שנתקטנו הביצים.

ובשו"ת שבט הלוי (בחלק ו' סימן ס') הביא דכך גם ס"ל להטור – והיינו מכיון שכתב בסימן תנ"ו לשער בביצים, וכן"ל.

וכיון דאתינא להכי, נביא את דברי התת"ס בשו"ת (או"ח סי' קכ"ז), שהביא רשימה ארוכה של "גדולי ארץ אשכנז – הרוקה והרא"ש והטור והמרדכי ומהר"ל ומהר"י וייל ורבינו ירוחם" אשר כולם כאחד קבעו את השיעור על-פי מידת הביצים – הביצים המצויות.

פרק ג' - שיעור הרביעי – המנהג בתפוצות ישראל

לאחר הוראתו של רבינו הצ"ח¹⁰, הורה כדבריו החת"ס (שו"ת או"ח קכ"ז). לפי המבואר בספר 'מעשה רב' (סימן ע"ד וק"ה) נהג אף הגר"א להחמיר כן, ובעקבותיו אף הגר"ח מוולאזין (בספר 'שערי רחמים' – מנהגי הגר"א ז"ל, אות קס"ה בהגה"ה). בכמה מקהילות וגלילות ישראל נתקבל המנהג להחמיר כדבריהם¹¹, ולדוגמא, ניתן לראות במכתבו של מרן החזו"א זצ"ל לרבי חיים נאה זצ"ל (הובא ב'שיעורי מקוה' עמוד ה') שכתב (אודות השיעור הגדול): "במדות, החזקתי את המקובל בכל תפוצות הגולה ולא שמעתי מעולם ערעור על זה¹², אך פה בארץ שמעתי שאין דברי הרמב"ם מתאימים עם חשבון המדה של הגולה".

מאידך, המשיך הרוב המכריע של עם ישראל לנהוג בשיעור הקטן ולא חשש לדעת המגדילים את השיעור. בהקשר לכך יובאו להלן:

- מנהג ירושלים
- מנהג הספרדים
- "מנהג העולם" (לשון המ"ב)
- סתימת הפוסקים

מנהג ירושלים

מנהג ירושלים הוא כשיעור הקטן, וכך לשון הג"ר צבי פסח פראנק במכתבו (ריש ספר 'שיעור מקוה'): "כן היה מוחזק ונהוג בירושלים בזמן נוכחותם של גאוני ארץ תקיפי דארעא קדישא, וחלילה למי שהוא לשנות דבר מכל שהיה נהוג בימי הגאונים הנזכרים שמחויבים לזוהר מגחלתם". עכ"ל.

וכן גם לשון הגאון רי"א הרצוג במכתב שהובא שם: "כך מקובל בירושלים מימי רבנו גאוני קשישיא זי"ע". (וע' שם למכתבים נוספים המעידים כן).

וכן אמר הגרש"ז אויערבאך זצ"ל: "שעיקר ההוראה היא כמו שבירר הגר"ח נאה ז"ל בספריו, וכן היה המנהג בירושלים מקדמת דנא" (הובא בספר הליכות שלמה ח"ב עמ' צ').

מנהג הספרדים

כבר ידועה דעת מרן השו"ע שסובר כשיעור הקטן, כפי שהעיד על-כך רבינו הצ"ח בדבריו, שכאשר חידש את שיעורו הגדול כתב "שהוא שלא כדברי השו"ע".

ומדורו – לפני כ-450 שנה ועד ימינו אנו, המשיכו הפוסקים הספרדים כולם לנהוג כשיעור הקטן, בכל ארצות פזריהם ולאורך כל הדורות מאז ועד עתה.

וכך לשונו של הגאון רבי עובדיה הדאיה זצ"ל (במכתבו בריש ספר 'שעורי מקוה'): "מיום עמדי על דעתי והייתי דן לפני רבותי ויוצק מים על ידם כך היו דנים להלכה ולמעשה וכך אנו דנים אחריהם פה ארץ ישראל, וכל המרבה לבדוק בספרן של ראשונים שהיו מתקופת מרן הק' עד תקופתנו אנחנו עינינו תחזינה כי יחד כולם שוים לטובה כו' ואחרון חביב מרן החיד"א ז"ל כו' ואחריהם נמשכו כל גדולי האחרונים אשר כל בית ישראל נכון עליהם והגאון בן איש חי, חיים לראש כו' וכן בכמה ספרי האחרונים אין מספר".

מנהג העולם

ה"עולם" המשיך לנהוג כשיעור הקטן, כפי שנהוג היה קודם הצ"ח. כך מצינו בלשון המשנה-ברורה (סי' רע"א סי"ג בבה"ל) המתייחס לשיעור זה בשם "מנהג העולם".

¹⁰ לפני כמאתיים וחמשים שנה

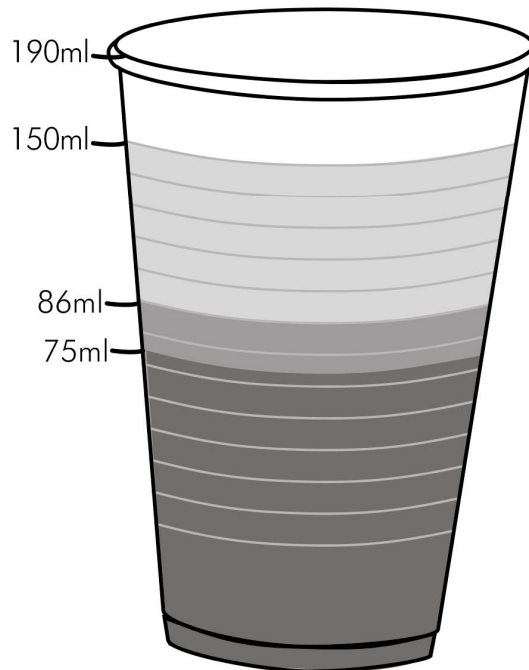
¹¹ בעל הקה"י בהקדמה לשיעורין של תורה

¹² ממשמעות לשון זו של מרן זצוק"ל נראה שלא הכיר כלל את השיעור הקטן, ומסתמא שלא היה נהוג בגלילותיו כלל. אך יש לעיין בזה, ממשמעות ששמעתי (אנוכי כותב השורות) ממרן הגרש"ז אויערבאך זצוק"ל: כאשר נכנס החזו"א לביתו של אחיו, הגאון רבי מאיר קרליץ זצ"ל, מצאו בסוף אמירת סדר הקידוש, והיה אותו קידוש נאמר על גביע שהיה כשיעור הקטן. אמר החזו"א לאחיו שלדעתו לא יצא ידי חובת קידוש בגביע זה, ועליו לחזור ולקדש. כשמעתי רעיתו של הג"ר מאיר את הדברים, נגשה לארון והביאה גביע בשיעור דומה ושאלה את החזו"א 'הלא אבי אמר קידוש על גביע זה במשך כל ימי חייו. האמנם לא יצא מעולם ידי חובתו?' וחייד החזו"א לשמע הדברים. עד כאן המעשה ששמעתי. והנה, חמיו של הג"ר מאיר היה בעל ה'חשק שלמה', רבה של העיר וילנא. ועיר זו – עיר מגוריו של החזו"א היתה, ומשמע מכאן שהיה ידוע ומוכר השיעור הקטן באותו המקום. וצריך באור.

והאדמו"ר מגור זצ"ל בעל ה"פני מנחם" כתב (בהסכמה לספר 'מידות ושיעורי תורה') שהגביע של אביו האדמו"ר בעל ה'אמרי אמת' היה בערך 88 סמ"ק, וסיים וכתב "וכן נהגו תמיד אצלנו לסמוך על שיעור זה שהיה מקובל מדורות מגדולי גאוני וצדיקי קמאי".

סתימת הפוסקים

פסק המ"ב (בסי' רע"א ס"ק ס"ח, וכן בסי' תפ"ו ס"ק א') להלכה לסמוך על השעור הקטן לכתחילה רק במילי דרבנן, ואילו בדאורייתא פסק להחמיר לכתחילה כשעור הצל"ח, וכפי שפסק הגאון ר' אפרים זלמן מרגליות. וכעין זה פסק הגר"מ פינשטיין (עי' הגדת "קול דודי", וע"ע באג"מ יו"ד ג' סי' ס"ו).
כבר הובאו לעיל דברי הגרש"ז אויערבאך זצ"ל שאמר ש"עיקר ההוראה היא כמו שבירר הגר"ח נאה ז"ל בספריו" (ספר הליכות שלמה ח"ב עמ' צ').
וכן (יבחלט"א) הגרי"ש אלישיב שליט"א כתב (בספרו "קובץ תשובות" חלק ב' סי' ל') וז"ל: "כבר הודעתי דעתי שהשיעור המקובל ושכך נהגו ונוהגים הוא השיעור של ר"ח נאה ז"ל".
והגאון רבי שמואל וואזנר שליט"א כתב (שו"ת שבט הלוי ח"ו סי' ס') שסתימת כל גדולי הפוסקים משמע שלא חשו להידושו של הצל"ח.

בתמונה זו ניתן לראות בצורה מוחשית את השיעורים השונים המוזכרים בחיבור זה תוך השוואה לכוס חד-פעמית מצויה.

פרק ד' - השיעור ה'חדש' – 75 סמ"ק

שתי מידות מפורסמות הן כאפשרויות לשיעור הרביעי: המידה ה"קטנה" – 86 סמ"ק, והמידה ה"גדולה" – 150 סמ"ק. בפרק זה, ברצוננו להציג הוכחות לכך שהמידה הקטנה המדוקדקת יותר הינה בת 75 סמ"ק.

השיעור הקטן – דקדק בו הגר"ח נאה זצ"ל, ועלה בידו ששיעורו בדקדוק: 86 סמ"ק. כאמור לעיל, התבסס הגר"ח"נ על שיעור 27 דרהם שכתב הרמב"ם, והרי הדרהם בזמננו 3.2 גרם ($27 \cdot 3.2 = 86.4$). לגבי השאלה הגדולה המתעוררת – מנין שלא אירע שינוי במשקל הדרהם במהלך הדורות – הסתמך הגר"ח"נ בעיקר על מסורת חכמי הספרדים, המציינים שיעוריהם ביחס לדרהם דור אחר דור ולא עוררו על שינוי.

והנה, כדי לברר באופן מדויק את שאלת משקלו של הדרהם בזמן הרמב"ם, יש צורך בחקירה רבה ומסועפת. הגר"ח נאה לא הרבה בחקירה זו, כיון שסבר שהראיות שבידו מספיקות להוכיח שלא היה שינוי במשך הדורות, ולא מצא לנחוץ לחקור עוד. כך נתקבל הדבר אצל רבים מבלי לפקפק בשיעורו, כי בפשיטות לא ראו סיבה לפקפק.

אבל! מחברים בדורנו, שהרחיבו והעמיקו בבירור הנושא, העלו שאכן היה שינוי, והדרהם של הרמב"ם היה קטן יותר (!) ממה ששיער הגר"ח נאה. בירור מקיף אפשר למצוא בספר מידות ומשקלות של תורה (להלן מומש"ת). גם בספר מידות ושיעורי תורה (להלן מש"ת) מגיע למסקנה זו, וכותב שם (עמ' צ"א): "**הצעתני את הדברים לפני הגרש"ז אויערבך שליט"א ואמר לי ששמע מכבר שהרא"ח נאה הפריז במידותיו אבל הוא עצמו אינו יכול להחליט על כך כי אינו מתמצא במשקל הדרהמים העתיקים, אבל המריצני לפרסם מסקנותי ואמר שמצוה לפרסם זאת**".

וכן מובא בשמו של מרן הגרש"ז אויערבאך זצ"ל בספר הליכות שלמה ח"ב עמ' צ', וז"ל: "**בעיקר ענין השיעורים אמר רבינו שיעיקר ההוראה היא כמו שבירר הגר"ח נאה ז"ל בספריו, וכן היה המנהג בירושלים מקדמת דנא (והוסיף עוד שידוע לו שכמה מהמתעסקים בענין זה חישבו ומצאו שלדעת הרמב"ם קטן השיעור עוד יותר)**" עכ"ל שם.

עוד נוסיף, כי **הדברים שיבוארו להלן היו למראה עיני הראש"ל צ הגר"ע יוסף שליט"א, ובעקבותיהם שינה את הוראתו, ונקט שיעור הקטן 86- סמ"ק**¹³.

לדעתנו, ראוי היה שמידת שיעור קטן זה תזכה לפרסום רב בהרבה ממה שנודעה עד כה, ובפרט לאור העובדה שכל מערכת המידות ושיעורי התורה מושפעת ממידה זו בצורה ישירה או עקיפה, ורוב מצוות התורה שמקיים האדם תלויות בצורה זו או אחרת במידות ושיעורים.

הסיבה לכך שעניין זה לא התפרסם כל צרכו עד עתה, היא – לכאורה – שלמרות שהופיע בשני הספרים החשובים והמצויינים שהוזכרו לעיל, לא היה זה בדרך השווה לכל נפש. בספר 'מידות ומשקלות של תורה' ערך את דבריו בדרך מפורטת ומעמיקה – המתאימה בפרט ללומד המצוי ובקי בנבכי הסוגיות הנדונות. ובספר 'מידות ושיעורי תורה' מפורזות הראיות בין סוגיות ונושאים שונים ומרובים שבספרו רב הכמות ועב הכרס. להלן נביא בעז"ה תמצית מהדברים, ועולה במסקנה שהרביעית של הרמב"ם היא בערך 75 סמ"ק בלבד!

השינויים שבדרהם

הגר"ח נאה קבע הנחה, שכיון שלא העירו הפוסקים על שינוי בדרהם, יש ללמוד מכך שלא חל שום שינוי, וסברא זו הספיקה לו למנוע צורך בחקירה נוספת. ברם, בדיקת הנושא מחדש מעלה מסקנה ברורה: אמנם לא חלו שינויים מהותיים במשקל הדרהם, אבל שינויים קטנים כן היו. (לדוגמא, יצויין כי באנציקלופדיה לעניני אסלאם (ערך דרהם) כתבו (בתרגום חפשי מאנגלית): "**במשקל הדרהם חלו כל כך הרבה שינויים בארצות שונות שבאימפריה האסלאמית ובזמנים שונים, עד שאין אפשרות בתחום האנציקלופדיה לתת סיכום...**".

ומה שלא ציינו זאת הפוסקים (שזו העובדה שגרמה לגר"ח נאה להניח שלא היו שינויים), י"ל שלשינויים קטנים אלו לא שמו לב. וביותר י"ל עפ"י מה שכתב הרש"ר הירש זצ"ל באגרת (המעייין תשל"ט) וז"ל: "ויהיה לענ"ד טוב והגון, אחר שיהיה ברור להם שלא יבואו בזה להקל כי אם להחמיר, שבכל מדינה וכל מלכות יתפסו במדה הנהוגה ביניהם מצד המלכות, שיהא אצבע שוה לצאלל הנהוג וכו' וכמדומה לי, כפי אשר ראיתי ושמעתי כך היו נוהגים ג"כ מלפנים, בעסטרייך תפסו במדת עסטרייך, בפרייסען במדת פרייסען, וכו'" עכ"ל (והביא בזה עוד

¹³ וכפי שכתב בספר "מאור ישראל" (פסחים מה.), ובספר "הליכות עולם" חלק א' עמ' רצ"א, וכן הובא בשמו בספר "ילקוט יוסף".

מקרים). ולכן גם בנדון דידן, היו מספר מקומות שהוסיפו על הדרהם, ואעפ"כ הניחו חכמי המקום את השיעור המקובל של 27 דרהם אע"פ שאינו מעיקר הדין אלא גדול יותר, דהוי רק להחמיר¹⁴. וא"כ, כדי לעמוד על השעור המדוקדק, צריכים אנו לשוב ולברר את משקלו של הדרהם בזמנו של הרמב"ם, וכך להגיע אל שיעור הרביעית מעיקר הדין.

הדרהמים שבידינו¹⁵

בידי מוזיאונים ואספני מטבעות ברחבי העולם יש מספר רב מאוד של דרהמים מכל הארצות והתקופות. רוב האוספים הגדולים מפרסמים את הפרטים על המטבעות שלהם. חקר המטבעות הפך למדע שלם – בשם "נומיסמטיקה" – ומקפידים בו ביותר על פרסומים מדויקים ומדוקדקים עד מקום שיד אנוש מגעת בכל הנוגע לפרטים ותכונות של מטבעות.

קשה לקבוע עפ"י הדרהמים המצויים מהו המטבע אליו כיוון הרמב"ם. שליטי מצרים שבזמנו הטביעו את מטבעותיהם מחוץ למצרים¹⁶, ומחמת זה קשה לקבוע בדואות את משקל המטבע שאליו כיוון הרמב"ם ז"ל. ברם דבר אחד ברור: **כל מטבעות הדרהם מתקופתו** נעים בין 2.7-3 גרם כל אחד, וכמעט שאינו מצוי מטבע יותר מ-3 גרם (למעשה, בין הדרהמים שמזמנו של הרמב"ם שנמצאים באוסף המלכותי של מצרים, נמצאו רק שניים שמשקלם מעל 3 גרם. הגדול שבהם מגיע עד כדי 3.04 גרם.¹⁷)

ניתן בהחלט לומר כי ממצאים אלה מהווים הוכחה ברורה שאין להניח שמשקל הדרהם הוא 3.2 גרם כפי שסבר הגר"ח נאה. אמנם בזמנו היו הדרהמים בירושלים שוקלים כך, אך ההנחה הטוענת שכך היו הדרהמים בתקופת הרמב"ם – אינה מאומתת עפ"י המציאות.

דקדוק השיעור עפ"י משקל הדינר

כאמור, עפ"י מטבעות דרהם שבידינו ברור שהרביעית קטנה יותר ממה ששיער הגר"ח¹⁸, אך קשה לקבוע את דקדוקו של השיעור כדי לדעת בכמה הוא קטן. ברם דרך אחרת בידינו כדי לקבוע זאת – עפ"י קביעת **משקל הדינר**, השוקל¹⁸ 1.5 דרהם. הגאונים¹⁹ קבעו כי משקל דינר של חז"ל שווה במשקלו לדינר הזהב של הערבים, הקרוי "שדנג" [דנג פירושו שישית, כמו "דנקא" בלשון הגמרא. ששדנג הכוונה לשש שישיות, דהיינו דינר שלם. גם במערכת המטבעות של חז"ל נתחלק הדינר לשש מעות]. דינר ששדנג הערבי הוקבע בשנת 77 לישמעאלים²⁰ ע"י הכליף עבד-אל-מלק לשקול 4.25 גרם. במשך זמן רב ביותר – יותר משש מאות שנה – נשאר משקלו החוקי יציב. דבר זה מקובל ללא חולק²¹, וכך עולה גם עפ"י שקילת המטבעות שנשמרו בידינו (אודות התוקף של שקילת מטבעות לקביעת ההלכה – עי' בהערה 15 לעיל).

עוד מוכח כן מהרמב"ן, שכתב (באגרתו מא"י) שהדינר לשיטת הגאונים "שיעורו בכיוון" כמו "הדינר שקורין בעכו ביזאנד". בשנת ק' לאלף הנוכחי (1340 למנינם) יצא לוח המשוה משקלות ומטבעות של ארצות שונות בעולם. "ביזאנד" זה שהזכיר הרמב"ן מופיע בלוח בהשוואה לשלוש מידות משקל נפרדות: לאונקיה הנהוגה בפלורנץ, בונציה ובג'נואה. בכל שלוש ההשוואות משקלו מכוון לשיעור 4.25 גרם שהובא לעיל (וליתר דיוק – הסטיה המירבית לשיעור שהבאנו היא בשעור של עד שש אלפיות הגרם בלבד (!)²²).

¹⁴ ולכאורה פשוט, שכאשר נפסק השימוש בדרהם – צריך לחזור לשיעור המקורי ואין סיבה להמשיך לנהוג בשיעור הגדול יותר.

¹⁵ פשוט הוא, שבכל מקום שנאמרה סברא (בדרך השערה) לגבי מציאות מסוימת ואח"כ מתבררת המציאות – אין עוד מקום לשער השערות לעומת המציאות משנדעה לנו, אלא – אדרבה – המציאות היא הברורה ועל פיה יש לקבוע ולנהוג. דוגמאות לכך יובאו, בעז"ה, בחיבור המלא, אך מ"מ דוגמא אחת – בנידון מטבעות גופא – יש לציין כי הרמב"ן בפירושו על התורה (שמות ל', י"א) סבר כמו הגאונים ז"ל וחלק על רש"י לגבי משקל מטבע השקל. אך בבואו לארץ ישראל, כתב הרמב"ן במכתב שכיון שנודמן לידו מטבע (אחד! בודד!) מזמן חז"ל שתאם לשיטת רש"י, חוזר הוא בו ומכריע דשיטת רש"י עיקר נגד הגאונים.

¹⁶ מומש"ת פרק כ"ח בהערה. וכן מש"ת פרק ל' הערה 19.

¹⁷ הדבר מתועד בספר Catalogue of the Islamic Coins in the Egyptian National Library, N.D. Nichol 1982, שהעתק ממנו מצוי בספרייה הלאומית. כיוצא בזה – באוסף של המוזיאון הבריטי, מבין 41 דרהמים מתקופת הרמב"ם, נמצא **מטבע בודד** ששוקל עד כדי 3.04 גרם, ומשקל השאר פחות. והובא בפירוט ב"מדות ומשקלות של תורה" פרק כ"ח, ושם עמ' ע"ב.

¹⁸ רמב"ם ביכורים פ"ו הט"ו, כס"מ שם, ובהל' כלי המקדש פ"ב ה"ג.

¹⁹ בה"ג (הל' קידושין פ"א והל' בכורות קל"ח): רס"ג (שו"ת זכרון לראשונים – הרמב"ם, סי' שפ"ו) רי"ף (קידושין ו. בדפי הרי"ף).

²⁰ ד"א תנ"ו, 696 למנין הנוצרים.

²¹ מומש"ת פרק כ"ו ול"ב. מש"ת פרק ל' ס"ט. וכן בספרי נומיסמטיקה רבים.

²² שכן שלוש ההשוואות המופיעות בלוח נעות בין 4.244 ל-4.253 גרם. (מקור ראיה זו – מדות ומשקלות של תורה פרק מ"ב).

הרמב"ם מסתמך על קבלת הגאונים במשקל הסלע והדינר²³ וא"כ גם להרמב"ם משקל הדינר 4.25 גרם. והנה, כותב הרמב"ם במפורש שהרביעית משקלה 17.5 דינרים בקירוב (הל' עירובין פ"א ה"ב), ומכאן נוכל לדקדק בשיעור, ועולה בידינו משקל המים של הרביעית – 75 גרם ($17.5 * 4.25 = 74.375$). וזהו שיעורו המדוקדק של הרמב"ם [למען לא יחסר המזג לשוחרי הגימטריאות: כוס "היין" בגימ' 75]. לפי"ז גם נוכל לקבוע שהדרהם אליו כיוון הרמב"ם שקל 2.8 גרם בקירוב.

הוכחות נוספות לשיעור הקטן יותר

הוכחות נוספות יש, שהשיעור המדוקדק קטן ממה שקבע הגר"ח נאה. (א) מוסכם, כי רביעית היא נפח ביצה וחצי. אם הרביעית 75 סמ"ק, תהא ביצה בינונית 50 סמ"ק והוא אכן הגודל של ביצים בינוניות בזמנינו.

מאידך, לגר"ח נאה שהרביעית 86.4 סמ"ק, תהא ביצה בינונית 57.6 סמ"ק והיא גדולה מביצים בינוניות של זמנינו [ספר ארבעת המינים עמ' קנ"ה, וכן ספר "מידות ושיעורי תורה" עמ' ט"ו. ולשיטתו צריך לומר שהביצים נשתנו מעט].

(ב) הרמב"ם (ריש הל' שקלים) מוסר את מדות המשקל ביחס למשקל גרעיני שעורה. בספר מדות ומשקלות של תורה (פכ"ג) מביא רשימה של אחרונים מזמן התוס' יו"ט ואילך ששקלו שעורים, ולא מצינו ביניהם²⁴ מי ששיער מדת שעורים כבדה כ"כ כמו שיוצא להגר"ח נאה בהתבססו על דרהם של 3.2 גרם. גם השעורים שבימינו מתאימות למשקל הקטן יותר²⁵. הגר"ח נאה עצמו התקשה בזה טובא שלא יתאימו למשקלו אלא השעורים הגדולות והכבדות ביותר ולא הבינוניות. הוא נדחק בזה מאוד²⁶ וסבר לומר שהשעורים הגדולות הן באמת הבינוניות, מפני שרק הן המתאימות לשיטתו.

(ג) איתא במשנה (כלים פי"ז מי"א) "מדות הלח והיבש שיעורן באיטלקי", כלומר המדות שהיו בארץ איטליא (רומא) בזמן המשנה זהות למידות של חז"ל. על פי המידות הללו עולה שיעור הרביעית 72.6 סמ"ק²⁷ שהוא קרוב מאוד לשיעור שנתבאר בדעת הרמב"ם (עם הפרשי צמצום ביניהם)²⁸. מאידך, אם ננקוט כמידות הגר"ח נאה שהרביעית 86 סמ"ק, יהא הפרש משמעותי ולא יצדק כלל להשוותו למידות האיטלקיות.

(ד) יש מחלוקת בין רש"י לבין הגאונים מהו משקלו של דינר. וכתב הרמב"ן באגרתו²⁹ מא"י, ששיטת הגאונים – המשוים את משקל הדינר של חז"ל משקל דינר ששדנג של הערבים – גדולה משל רש"י ב%20, ביחס של 5:6³⁰.

בספר "מסורת השקל" (פ"ד) בירר באריכות נפלאה, שלפי רש"י משקלו של כל דינר כ-3.5 גרם, ולפי"ז עולה משקל הדינר ששדנג כ-4.2 גרם, והדרהם [השוקל 2/3 ממשקל הדינר] כ-2.8 גרם.

(ה) לפי הגמ' בפסחים ק"ט – מתברר לנו יחס קבוע בין הרביעית לבין האגודל והאמה, וכתב בספר "מידות ושיעורי תורה" (עמ' ט"ו ועמ' צ"א): לפי הגר"ח נאה שהרביעית 86 סמ"ק עולה אורך האמה 48 ס"מ שהוא למעלה מהמוצא³¹. ואילו לפי מדת 75 סמ"ק, עולה אורך האמה 46 ס"מ, שתואם את אורך אמת היד הבינונית במציאות.

(ו) בגמ' שבת י"ד ע"א ובתוד"ה זמנין ובתו"י שם מבואר דהטעם שהשותה משקין טמאין טמא, הוא משום גזירה שמא יבוא להכניס מאכל של תרומה בשעה שעדיין יש רביעית משקין בתוך פיו.

²³ [שהרי בהל' שקלים פ"א מוסר את משקל הסלע בגרעיני שעורה כפי שיטת הגאונים. וגם מפורש בתשב"ץ (ח"ב סי' רצ"ב ד"ה ומה) דשיטת הרמב"ם היא כשיטת הגאונים].

²⁴ מלבד אחד יוצא מן הכלל: הרב ישעיה זילברשטיין מוויצען שבהונגריה, שנת 1820.

²⁵ מש"ת ס"פ כ"ב, עפ"י בדיקתו ועפ"י הספרים העוסקים בחקר גידול השעורה.

²⁶ בספר "שיעורי תורה" מהדו"ק עמ' 7 (ציטוט מש"ת שם), כתב הגר"ח: "ואני עשיתי בחינה במשקל השעורים ובחתי שעורים מליאות ושמן ועלו עשרים מהם בגרם (=שזהו המתאים לשיעורו של הגר"ח³¹). ולא ראיתי עוד יותר גדולים מאלו שבחתי. והנה מהמשקל המכוון הנזכר מוכרח דאלו השעורות הם הבינוניות ובודאי נמצאות גם גדולות יותר, ו"לא ראינו אינו ראיה" עכ"ל. וכ"כ בקיצור במהדו"ב עמ' פ"ב. הרי שהגר"ח נ"נ עצמו מצא ששיעורו מתאים רק לשעורים גדולות בלבד. ולא מצא יישוב אלא לומר שהשעורים הגדולות שלנו הן באמת בינוניות, ואף שלא ראינו גדולות יותר – "לא ראינו אינו ראיה". והדוחק מבואר.

²⁷ בהנחה שנקוט כהשיעור הקטן, ע"י מומש"ת פרק קמ"ה, ובאריכות באמאר רא"י גרינפלד בהמעין (תמוז תשמ"ח) שביארו שמידות אלו תואמות עם השיעור הקטן, ודחו את דברי הגר"ח מרצבך (הובאו בשש"ת פ"ח ס"ו) שרצה להוכיח מהתאמת מידות רומא כהשיעור הגדול.

²⁸ הרמב"ם (הל' עירובין פ"א ה"ב) כתב במפורש ששיעורו הוא "בקירוב". ומוכח כן גם מכך שמסר משקל אחיד למים וליין, בעוד שבפירוש המשניות (עדות פ"א מ"ב) כתב חילוק קטן ביניהם, עיי"ש.

²⁹ נמצא בסוף חידושי הרמב"ן למסכת גיטין, והוא בפוסקים רבים. הודפס גם בפירושו על התורה בסוף דברים, מהדורת שעוועל.

³⁰ וכן מוכח מהדינרים והדרהמים שבידינו, וכדבריו באגרת כתבו גם בארחות חיים ח"ב הל' פדיון בכורות, ובתשב"ץ ח"ג סי' רכ"ו (ברם הרמב"ן עה"ת – שמות ל, יג – כתב יחס אחר, וצ"ע).

³¹ וכן כתב גם הקה"י, בשש"ת סי' ו' ס"ד.

וּכְתָב לִי הַגֵּרָשׁ"וֹ אוֹיֶעֱרַבְאָךְ [זצ"ל] (וּכְתָב כַּעֲיִז בְּהַסְכַּמְתּוֹ לִסְפֵר מִדּוֹת וּמִשְׁקֵלוֹת שֶׁל תּוֹרָה, וְכֵן בִּסְפָרוֹ "מִנְחַת שְׁלֹמֹה" חֵלֶק א' ס' צ"א) דְּקִשָּׁה טוֹבֵא עַל הַשִּׁיעוֹר שֶׁל הַגֵּר"ח נָאָה ש"הֵרִי כַּמְדוּמְנֵי זֹהָ כַּמְעֻט בְּלַתִּי אֲפֹשְׁרֵי שִׁיְהִיָּה לּוֹ בְּפֶה רַבִּיעִית מִשְׁקָה וְגַם יִכְנִיס לְתוֹךְ הַפֶּה תְּרוּמָה", עַכ"ל.

וְהֵנָּה, אִם כִּי גַם בְּשִׁיעוֹר 75 סמ"ק הַדְּבַר קִשָּׁה, בְּרוּר שֶׁבְּשִׁיעוֹרִים הַגְּדוּלִים יוֹתֵר הוּא "כַּמְעֻט בְּלַתִּי אֲפֹשְׁרֵי", וְכַל שֶׁנִּקְטָוִן אֶת שִׁיעוֹר הַרַבִּיעִית תִּקַּל עֲלֵינוּ הַבְּנֵתָה שֶׁל הַגְּמָרָא.

ז) בְּנוֹתָן עֲנִין לְהוֹסִיף, שֶׁבִּסְפֵר "מִדּוֹת וּמִשְׁקֵלוֹת שֶׁל תּוֹרָה" (פֶּרֶק נ"ו וְאֵילֶךְ) בִּירַר מְפוֹסְקִים סְפָרִים רַבִּים (בִּינְיָהִם הַכְּנֵה"ג וְהַחִיד"א) שֶׁחֲשַׁבּוּ הַדְּרָהֵם לִ2.83- גֵּרֵם [וְהַרַבִּיעִית עוֹלָה לִפִּי"ז לִ75- סמ"ק] וְאֵף פַּחוֹת מִזֶּה, וַיַּעֲן כִּי הַדְּבָרִים אֲרוּכִים, אֲסַתְּפֵךְ בְּצִיּוֹן לִסְפֵר הַנ"ל, שֶׁם מְבַרֵר וּמוֹכִיחַ אֶת דְּבָרָיו.

ח) עֵיין בְּהַעֲרָה³²

בְּנוֹתָן עֲנִין לְצִיּוֹן, שְׁכַל הַסְּפָרִים מֵהַתְּקוּפָה הָאַחֲרוֹנָה שֶׁחִקְרוּ אֶת הַנוּשָׂא ["מִידוֹת וּמִשְׁקֵלוֹת שֶׁל תּוֹרָה", "מִידוֹת וּשִׁיעוֹרֵי תּוֹרָה", "לֵב ים", וְכֵן שִׁמְעֵתִי מִמוֹמַחִים נוֹסְפִים בְּנוֹשָׂאִים אֵלֶּה] הִגִּיעוּ לְמַסְקָנָה זֹהָ - שִׁיעוֹר 75 סמ"ק. לְמִיטֵב יַדִּיעַתְנוּ, לֹא הוֹעֵלְתָה מַסְקָנָה אַחֲרַת בָּאָף חִקִּירָה שֶׁנַּעֲשֶׂתָה בְּדוֹרְנוֹ.

שִׁיעוֹר הַכּוֹזֵית וְשִׁיעוֹר הָאֵמָה

בְּשׁוּלֵי הַדְּבָרִים נְצִיּוֹן, כִּי יֵשׁ לְכָל הַנְּאֻמֵּר לְעֵיל נִפְק"מ גְּדוּלָה לְעֲנִין שִׁיעוֹר הַכּוֹזֵית, וְכֵן לְעֲנִין שִׁיעוֹר הָאֵמָה. לְעֲנִין שִׁיעוֹר הַכּוֹזֵית, שֶׁעֲלִיו כְּתַב הַשׁו"ע (ס' תפ"ו) דְּהוּא כַּחֲצֵי בִיצָה, הֵנָּה אִם עֲלָה בִידֵינוּ שֶׁהַרַבִּיעִית (=בִּיצָה מִחֲצָה) הוּא 75 סמ"ק, א"כ הַבִּיצָה 50 סמ"ק, וּבִיחֹס לְבִיצָה כִּזוֹ הוּא שֵׁשׁ לְשַׁעַר אֶת הַכּוֹזֵית. [וְאִמְנָם יֵשׁ בְּזֶה צַדְדִים נוֹסְפִים, אֲשֶׁר עַל פִּיהֶם יֵהִיָּה הַכּוֹזֵית עוֹד קָטָן יוֹתֵר: כִּגוֹן - שֶׁצָּרִיךְ לְשַׁעַר (לְעֲנִין כּוֹזֵית) בְּבִיצָה בְּלִי הַקְּלִיפָּה. וְעוֹד, שִׁי"א שֶׁשִּׁיעוֹר הַכּוֹזֵית הוּא כְּגוֹדֵל זֵית הַמְּצוּי בְּלִי יִחֹס לְבִיצָה כִּלְל. וְאִכְמ"ל בְּזֶה. אֵךְ עַכ"פ אֲפִילוֹ נִנְקוּט אֶת הַשִּׁיעוֹר הַגְּדוּל בִּיּוֹתֵר שֶׁל הַכּוֹזֵית - יֵהִיָּה זֶה קָטָן יוֹתֵר בְּהַתָּאֵם לְמָה שֶׁנִּתְבָּאֵר לְעֵיל].

וְכֵן נִפְק"מ לְעֲנִין שִׁיעוֹרֵי אֹרֶךְ, שֶׁהֵרִי שִׁיעוֹר הָאֵמָה - 24 אַגוּדָלִים. וְלְמִידַת הָאֵגוּדֵל יֵשׁ יִחֹס קְבוּעַ לְשַׁעַר הַרַבִּיעִית (כַּמְבּוֹאֵר בְּפַסְחִים קֵט, וְכִפִּי שֶׁהוּבָא בְּתַחֲלִילַת דְּבָרֵינוּ). וְהֵנָּה, מָה שֶׁמְקוּבַל לְפִי הַגֵּר"ח"נ שֶׁשִּׁיעוֹר הָאֵמָה 48 ס"מ - מְקוּרוֹ מִשׁוּם שֶׁהַעֲלָה שֶׁהַרַבִּיעִית 86 סמ"ק. אֲבָל לְפִי שִׁיעוֹר רַבִּיעִית שֶׁל 75 סמ"ק - עוֹלָה שֶׁהָאֵמָה 46 ס"מ (שֶׁהִיא גַם תּוֹאֲמַת אֶת הָאֵמָה הַמְּצִיאֹתִית כִּפִּי שֶׁכֶּבֶר הוּבָא לְעֵיל), וְאִז - יִשְׁתַּנּוּ גַם מִידוֹת הַ"טַפְּחָ" וְהַ"אַצְבַּע" בְּהַתָּאֵם, וְיֵהִיָּה שִׁיעוֹר הַטַּפְּחָ - 7.6 ס"מ, וְשִׁיעוֹר הָאַצְבַּע - 1.9 ס"מ.

מִטְבַּע שְׁקֵל מִתְּקוּפַת בֵּר-כּוֹכְבָא (כּוֹ-60- שָׁנָה אַחֲרַת חוֹרְבַן הַבַּיִת)
נַחֲלֹקוֹ רִשׁוּי הַגְּאוּנִים לְגַבִּי מִשְׁקֵלוֹ (וְכִפִּי שֶׁהוּבָא) בְּעַמִּי הַקְּדוּם

³² כָּאֵן הַמְּקוֹם לְצִיּוֹן שִׁיעוֹר 75 סמ"ק גַּם תּוֹאֵם לְבִירוֹר שֶׁל הַחֻקִּים, שֶׁהַסְּתַמְכוֹ עַל אֹמְדָן הַנֶּפֶח שֶׁל שְׁבָרֵי כִלִּים שֶׁנִּמְצְאוּ בַּחֲפִירוֹת וְאִינֵם נִיתְנִים לְשַׁחֲזוֹר מֵלֹא.
"לְפִי חֲשַׁבְנוּ שֶׁל וִילִיאָם אוֹל-בְּרִיִּיט (חֻקֵּר יְדוּעַ), הַמְּקוּבַל כִּיּוֹם עַל רֹב הַחֻקִּים, מְכִילָה "בֵּת לְמֶלֶךְ" כִּדִּי 22 לִיטֵר" (אַנְצ' מְקֵרָאִית כֶּרֶךְ ד' עַמ' 854). לְפִי זֶה, עוֹלָה שִׁיעוֹר הַרַבִּיעִית: 75 סמ"ק (שֶׁם).
אִמְנָם אֵין בְּזֶה כִּדִּי הוֹכְחָה, וּבִפְרֵט כְּשֶׁאֵין לְפָנֵינוּ פִּירוּט עַל "חֲשַׁבְנוּ שֶׁל אוֹל-בְּרִיִּיט", וּמ"מ הַדְּבָרִים עוֹלִים יִפָּה בַקְּנָה אֶחָד עִם כָּל מָה שֶׁנִּתְבָּאֵר לְעֵיל.

פרק ה' – הרביעית "לפי דעתו של רואה"

כתב מרן זצ"ל בס"ק ו', סברא נוספת שעל פיה ניתן לקבוע את מידת הרביעית כשיעור הגדול ללא קשר לבירור גודלה בזמן חז"ל. והיינו – על פי דברי המשנה (כלים פי"ז מ"ו) ש"הכל לפי דעתו של רואה". וא"כ, כיון שבעל הצ"ח וסיעתו הורו וקבעו את השיעור על פי מידת האגודל, נעשה הוא עיקר השיעור ומה שנראה להם זו האמת, ומעתה תלוי שיעור הרביעית במדידת האצבעות (רוחב האגודלים), ושיעור האצבע נחשב לפי הבינוני במקום הזה ובזמן הזה, ואף שהוא מתחלף לפי המקום והזמן – כן נמסר שיעורו. עד כאן תוכן דבריו הק'. למיטב ידיעתנו, היה מרן זצ"ל הראשון שהביא סברא זו ("דעתו של רואה") לענין שיעור הרביעית – לתלות באגודלין.

ואמנם יש לציין כי משנה זו – ש"הכל לפי דעתו של רואה" – הוזכרה לענין שיעור הרביעית כבר בימי הגאונים אך לכיוון ההפוך. שהנה – שיעור רב הילאי גאון שהרביעית היא משקל $\frac{16}{3}$ מטבעות של זמנו, ועל כך כתב רב שרירא גאון ז"ל וז"ל: "פירשתם שמר רב הילאי גאון ז"ל פירש לכם משקל ביצה ששה עשר כסף ושני שלישי כסף ... הוו יודעים שאין לאלו שעורים משקל כסף לא במשנה ולא בתלמוד שלנו כל עקר ... אלא כמתני' עבדינן הכל לפי דעתו של רואה. ומר רב הילאי הכין הות דעתיה שהמשנה חייבה כל אדם לפי דעתו, והרי פירש לכם מה שראה הוא לפי דעתו או מה שראו משלפניו ולמדוהו, אם הפצים אתם לעשות כמוהו ולסמוך עליו או על חכמים שלפניו ששערו כן לפי דעת' עשו, ואם לאו שערו אתם, ולפי דעתו של רואה יעשה אם חסר אם יותר". עוד יש להעיר, דלכאור' עיקר היסוד של מרן הוא כמ"ש (בס"ק ה-ו) וז"ל: "על פיהם [=של הגו"ב וסיעתו] נהגו כל בני הגולה ... אחר שנקבעה הלכה ע"פ הגו"ב והגר"א מהר"א ז"ל מרגליות והח"ס ונתפשטה ההוראה כך, הוי כאילו קבעו בי"ד לכל ישראל את המידה" עכ"ל. ונראה שכתב מרן כן לשיטתו – שהוראה זו נתפשטה במקומו, וסבר שכך נתקבל המנהג בכל ישראל³³. אך לפי מה שציטטנו לעיל (פרק ג') דאדרבה, המנהג הנפוץ נשאר כמו השיעור הקטן וגם "כל גדולי הפוסקים" משמע שלא חשו לחידושו של בעל הגו"ב (כדברי "שבט הלוי" שצוטט שם), א"כ יש לעיין האם גם לגבי מציאות זו אמר מרן החזו"א זצ"ל דתקבע 'דעתו של רואה' בענייננו כשיעור הגדול. אריכות נוספת בדיון בסברא זו של מרן זצ"ל יוכל המעיין למצוא בספר "לב ים" (לרבי יעקב מאיר ווידער) בסופו, וכן במאמר שפרסמנו בקובץ "בית אהרן וישראל" (גליון נ"ד – אב תשנ"ד, וכן בגליון קי"א – שבט תשס"ד המתפרסם בימים אלה).

ובחיבורנו המלא, הנמצא בשלבי עריכה, נייחד בעז"ה פרק נפרד לדיון נרחב בנושא זה.

³³ ומלשונו של מרן זצ"ל באגרת (הובאה בתחילת פרק ג' לעיל) נראה שמתחילה אף לא הכיר שיעור קטן יותר כלל.

שני שיעורים נתפרסמו בעניין שיעור הרביעית.
מהו שורש מחלוקתם ובמה היא תלויה?
הרמב"ם ציין את השיעורים ביחס ל"דרהם".
מהו ה"דרהם", וכיצד משפיע משקלו על מידות ושיעורי התורה?
ממצאים טבעיים רבים (מלבד האגודל והביצה) מצויים בידינו, שניתן להסיק מהם
לגבי שיעור הרביעית. מהם? וכיצד תתייחס אליהם כל שיטה?
מהו השיעור הקטן יותר משיעור הגר"ח נאה (עליו התבטא הגרש"ז אויערבך זצ"ל
"מצווה לפרסם")?

שאר ספרי המחבר:

"הדרן עלך" – עניני שינון חזרה ודרכי לימוד
"בשמחה ובטוב לבב" – אודות מידת השמחה ודרכי השגתה
"שירת הלב" – גישה של שמחה ורוממות הנפש לתפילה
"פרי הדר" – מדריך מעשי להלכות ד' המינים בלווי תמונות
"הדורי הלכה" – ביאור להלכות סוכה בלווי איורים

הכתובת להערות:

הדר יהודה מרגולין
רח' אגסי 34/10 הר-נוף
טל. 02-6526447
פקס. 02-6524430
ירושלים

המעוניינים לסייע בהפצת הספר (לכשיופיע) במקום מגוריהם
יואלו לפנות לפי הפרטים הנ"ל